

Б.М.Бегматова,
юримдик фанлари номзоди, ТДШУ доценти

АРАБ ТИЛШУНОСЛАРИ АСАРЛАРИДА ЖИНС КАТЕГОРИЯСИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

Аннотация. Араб нахвида исм сўз туркуми сон, келишик, аниқлик ва ноаниқлик категориялари билан бир қаторда жинс категориясига ҳам эгадир. Араб тилида сўзлар икки жинс, яъни музаккар ва муаннас жинсларга бўлинади. Музаккар жинс рус тилидаги “мужской род”га, муаннас жинс эса “женский род”га тўғри келади. Жинс категорияси араб тилида муҳим ўринга эга мавзулардан бири бўлиб, кўпгина машхур араб тилшунослари уни илмий тадқиқ қилганлар. Чунки араб тилида мавжуд икки жинсни бир биридан ажратиб олиш унчалик ҳам осон эмас. Тўғри, ҳар икки жинсни ажратиб турувчи айрим морфологик кўрсаткичлар мавжуд, аммо баъзида улар ҳам сўзни қайси жинсдалигини ажратиб олишга ёрдам бера олмайди. Масалан, “лафзий муаннас исмлар” борки, улар муаннас жинсдаги сўзларни таркибида ўрганилсада, аслида музаккар жинсдаги сўзлардир.

Мазкур кичкинагина илмий изланишимизда машхур араб тилшунослари Аҳмад Қаббис, Антуан ад-Дахдаҳ ва Ҳифни Носифларнинг жинс категориясига оид назарияларига тўхталиб, уларнинг фикрларини қиёсий таҳлил қилишга ва шу орқали араб нахвида бу мавзу қандай ёритилганини таҳлил қилишга ҳаракат қилдик.

Калит сўз ва иборалар: морфология, грамматик категория, музаккар, муаннас, “та марбута”, ҳақиқий, лафзий, маънавий.

Аннотация. В арабском языке именные части речи имеют категории числа, падежа, определённости и неопределённости, а также категорию рода. В арабском языке слова делятся на два рода: музаккар и муаннас. Музаккар соответствует в русском языке мужскому роду, а род муаннас - женскому. Категория рода - одна из самых важных тем в арабском языке, которой было посвящено множество научных исследований известных арабских лингвистов. Причиной является то, что отличить рода в арабском языке непросто. Конечно, есть некоторые морфологические показатели, по которым можно их различить, однако есть случаи, когда и они не помогают определить, к какому роду принадлежит слово. Например, есть слова с окончанием женского рода, которые, хотя и изучаются в контексте муаннас, на самом деле являются музаккарами.

В этом небольшом научном исследовании мы сосредоточились на теориях категории рода известных арабских лингвистов, таких как Ахмада Каббиса, Антуана ад-Дахда и Хифни Насифа, и попытались провести сравнительный анализ их взглядов и, таким образом, изучить, как эта тема раскрывается в контексте синтаксиса арабского языка.

Ключевые слова: морфология, грамматическая категория, музаккар, муаннас, «та марбута», истинный, словесный, смысловой.

Annotation. In Arabic, the nominal parts of speech have the categories of number, case, definiteness and uncertainty, as well as the category of gender. In Arabic, words are divided into two genders: muzakkar and muannas. Muzakkar corresponds in Russian to the masculine gender, and the muannas to the feminine gender. The category of gender is one of the most important topics in the Arabic language, which has been the subject of many scientific studies by renowned Arabic linguists. The reason is that distinguishing gender in Arabic is not an easy task. Of course, there are some morphological indicators by which you can distinguish them, however, there are cases when they do not help to determine which gender the word belongs to. For example, there are words with a feminine ending that, although studied in the context of muannas, are actually muzakkars.

In this brief scientific study, we focused on the theories of the category of gender of famous Arabic linguists, such as Ahmad Kabbis, Antoine al-Dahd and Hifni Nasifa, and tried to conduct a comparative analysis of their views and, thus, explore how this topic is revealed in the context of the syntax of Arabic language.

Key words: morphology, grammatical category, muzakkar, muannas, "ta marbuta", true, verbal, semantic.

Маълумки, умумий тилшуносликда тилларнинг турли грамматик маънолари учрайди. Лекин бу грамматик маънолар ва уларнинг ифодаланиши ҳамма тиллар учун умумий, универсал эмас. Ҳар бир тилнинг ўзига хос хусусиятлари, грамматик маънолари, уларни ифода этувчи воситалари мавжуд. Улар айрим-айрим мавжуд бўлмай, балки маъно турларининг яқинлигига қараб, гуруҳ-гуруҳларга бирлаштирилади. Бундай гуруҳларда улар сон жиҳатдан камида иккита ва ундан ортиқ бўлиши мумкин. Ана шундай бирликалар тилшуносликка оид адабиётларда грамматик категориялар дейилади. Ҳар қандай грамматик категория грамматик маъно ва грамматик шаклнинг бирлигидан, яъни йиғиндисидан иборат бўлади.

Грамматик категориялардан бири, бу жинс категорияси бўлиб, у тилнинг грамматик қурилиши билан боғлиқ. Шундай экан, жинс категорияси ҳамма тилларда ҳам мавжуд эмас.

Маълумки, араб тили грамматикасида отлар икки жинсга – музаккар ва муаннасга ажратилади. Музаккар жинс бизга таниш бўлган рус тилидаги “мужской род”га, муаннас эса “женский род”га тўғри келади.

Энди эса араб наҳвида бу категория қандай ўрганилган, ҳар икки жинсга қандай таърифлар берилганлигига батафсил тўхталиб ўтсак.

Машҳур араб тилшунос олими Антуан ад-Дахдаҳ ўзининг *معجم قواعد العربية* “асарида музаккар жинсга қуйидагича таъриф берилади:

مذكر – (مثل حاتم، قيس، جعفر، نهر، قمر) لا يحتاج الى علامة لفظية تزداد على صيغة لتدل على تذكرها.

Музаққар жинс ёки музаққар жинсдаги сўзлар (Хотим, Қайс, Жаъфар, дарё, ой.) уларни музаққар жинсдалигини англатиш учун махсус қолипга ва лафзий белгига муҳтож эмас.

الاسم المذكر هو ما دل على الذكور من الناس و الحيوانات (مئل: اب، رجل، تلميذ، اسد، حصان، عصفور) لها فقد جعل بعضها مذكر (مئل: قمر، سيف، قلم، كتاب، باب).

Музаққар жинсдаги исм инсон ёки ҳайвонларнинг музаққар, яъни эркаклигидан далолат беради. Масалан: ота, киши, ўқувчи, шер, от, булбул. Аммо жонсиз нарсаларнинг баъзилари ҳам музаққар жинсга киритилган. Масалан: ой, қилич, қалам, китоб, эшик [7: 276].

Яна бир тилшунос олим Ҳифни Носифнинг музаққар жинсга берган таърифига тўхталиб ўтсак. У қуйидагича таъриф беради: музаққар жинс эркак киши ёки эркак кишига тегишли сифатга ишора қилади. Мазкур жинсга ишора қилганинда “هو” - “бу” кўрсатиш олмошидан, “الذى” нисбий олмошидан ҳамда “هو” - “у” кишилик ва “هو” - “у” бирикма олмошидан фойдаланасан. Феълий жумлада унинг эгаси сифатида “та” қўшимчаси қўшилмайди [9: 122].

Араб наҳвида музаққар жинсда ҳисобланувчи яна шундай сўзлар борки, араб наҳвчи олимлари уларни “лафзий муаннас исмлар”, деб номлаб, муаннас жинсдаги сўзлар ичида ўрганганлар. Лекин араб тилшуносларининг ўзлари ҳам бундай сўзларни қатъий у ёки бу жинсга тегишли, деб бир тўхтамга келмаганлар.

Араб тилшунослари лафзий муаннас исмларни қуйидагича шарҳлаб ўтадилар. Наҳшунос олим Аҳмад Қаббис ўзининг “الكامل في النحو و الصرف و الإعراب” номли асарида шундай дейди:

المؤنث اللفظي "ما لحقته علامة التثنيث سواء دلّ على مؤنث أم مذكر مئل: طَلْحَة و خديجة [8: 231].

Яъни, бундай исмларда муаннаслик белгиси бўлиб, муаннас ҳамда музаққар жинсдаги исмларда баб-баробар қўлланилади, бошқача айтганда, бундай исмлар муаннас ва музаққар исмларга далолат қила олади. Масалан: حَدِيْجَة - Ҳадича, طَلْحَة - Талха.

Машҳур тилшунос олим Антуан ад-Дахдаҳнинг эса бу борадаги фикри бироз бошқачароқ. У лафзий муаннас исмларга қуйидагича ёндашади:

Яъни, лафзий муаннас исмларда муаннаслик белгиси фақат лафзий бўлиб, улар аслида музаққар исмлардир. Масалан: مُعَاوِيَة - Муовия, ذَكَرِيَاء - Закариё [7: 277].

Ҳифни Носифнинг фикри эса қуйидагича: лафзий муаннасдаги исмлар шундай исмларки, уларда муаннаслик аломатлари (яъни муаннас жинсига ишра қилувчи қўшимчалар) бўлсада, бундай сўзлар музаққар жинсида ҳисобланади, масалан: Ҳамза, Закариё [9:122].

Юқоридаги маълумотлардан ҳам кўриниб турибдики, лафзий муаннасдаги сўзлар икки хил талқин қилинапти, яъни Аҳмад Қаббис бундай сўзлар ҳам музаққарда, ҳам муаннасда бўлиши мумкин, деб ҳисобласа, Антуан ад-Дахдаҳ ва Ҳифни Носиф уларда муаннаслик белгиси фақат лафзий бўлиб, улар аслида музаққар исмлардир, деб таъкидлайдилар.

Лафзий муаннасдаги сўзларга нисбатан бундай икки хил ёндошув ўзбек ва рус арабшуносларининг манбаларида ҳам мавжудлигини кўриб ўтдик, жумладан, устозимиз Б.З.Холидов ҳам лафзий исмларга шундай изоҳ беради:

“Яна шундай сўзлар борки, улар музаккарда ҳам муаннасада ҳам бўлиши мумкин. “халифа” каби баъзи сўзлар “та марбута”га тугасада, улар эркак кишига ишора қилгани учун музаккарда ҳисобланади [4:70].

Рус арабшуноси Б.М.Гранде ва ўзбек арабшунослари Н.Иброҳимов ва М.Юсуповларнинг бу борадаги фикрлари деярли бир хил, яъни қуйидагича: “та марбутага тугаб, эркак жинсини англатувчи исмлар музаккарда ҳисобланади, масалан: خليفة-ўринбосар, طالعة-разведкачи ва шу каби сўзлар [2: 269]; [3:48].

Юқоридаги лафзий муаннас исмларга берилган таърифлардан, хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, лафзий муаннас исмлар - булар муаннаслик белгиси бўлган музаккар жинсдаги исмлар, ҳамда, ҳам муаннас, ҳам музаккар жинсдаги исмлардир. Бундай сўзларнинг жинси уларни семантик нуқтаи назардан таҳлил қилинганида маълум бўлар экан. Масалан:

وَلَمَّا اتَّخَذَ النَّبِيُّ دَارَ الْأَرْقَمِ مَجْلِسًا لَهُ مَعَ الْمُسْلِمِينَ وَ حَمْرَةً مِنْ بَنِيهِمْ...

Пайғамбар алайҳиссалом мусулмонлар билан Ал-Арқамнинг ҳовлисини мажлис учун (танлаб) олганида Ҳамза ҳам уларнинг орасида эди.

و زَكَرِيَّا إِذْ نَادَى رَبَّهُ رَبِّ لَا تَذَرْنِي فَرْدًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ.

Закариёнинг: “Эй Раббим, мени ёлғиз ташлаб қўйма (меросхўр фарзанд ато эт), сен (ўзинг) ворисларнинг яхшироғидирсан”, - деб нидо қилган пайтини (эсланг)”.

Ўзбек ва рус тилидаги манбаларда музаккар жинс ҳақидаги маълумотлар батафсил ёритилмаган бўлсада, наҳшунос олимлар Антуан ад-Даҳдах, Аҳмад Қаббис ва Ҳифни Носифларнинг фикрларидан шуни хулоса қилиб айтиш мумкинки, музаккар жинсдаги исмлар инсон, ҳайвон ва жонсиз нарсаларни ифодаловчи исмлар бўлиши мумкин экан, уларнинг музаккарлигини билдириш учун аниқ бир қўшимчалар мавжуд эмас экан.

Энди араб наҳвида муаннас жинси қандай ёритилганига тўхталиб ўтсак, ушбу жинс жуда яхши, батафсил ўрганилган ва барча тилшунос олимлар муаннас жинс категориясига тўлиқроқ, мукамалроқ ёндашганлар. Масалан Ҳифни Носиф унга қуйидагича тариф берган:

Муаннас жинси аёл кишига, ҳайвонларнинг урғочисига ҳамда уларга тегишли сифатга ишора қилади. Бу жинсга ишора қилганинда ھَذَ “бу” кўрсатиш олмошидан, “اللتى” нисбий олмошидан ҳамда “у” кишилик ва “у” бирикма олмошидан фойдаланасан. Феълий жумлада унинг эгаси сифатида “та” қўшимчаси қўшилади, масалан: аёл, фозила. Муаннас жинсининг кўрсаткичлари “Ойша” сўзидаги та марбута, “хубла” сўзидаги алиф мақсура ва “ҳасна” даги алиф мамдудадир [9:122].

Антуан ад-Даҳдахнинг “معجم قواعد العربية العالمية” асарида муаннас жинсга берилган таъриф эса қуйидагича:

"مَوْنَتْ: مَا يَصِحُّ الْإِشَارَةُ إِلَيْهِ بِكَلِمَةٍ هَذِهِ: هَذِهِ أَمِيرَةٌ. هَذِهِ سَلْمَى. هَذِهِ حَسَنَاءُ. وَ الْمَوْنَتْ نَوْعَانِ: حَقِيقِيٌّ وَ مُجَازِيٌّ. وَ ثَلَاثَةُ أَقْسَامٍ: لَفْظِيٌّ، مَعْنَوِيٌّ، وَ لَفْظِيٌّ وَ مَعْنَوِيٌّ مَعًا" [7: 277].

Яъни, “Муаннас жинсдаги исмларни кўрсатиш учун, уларнинг олдида ھазе сўзи билан ишора қилиш саҳиҳ-тўғри бўлади: ھазе Амира, ھазе Салмо, ھазе Ҳасноа каби. Муаннас исмлар икки хил бўлади: ҳақиқий ва мажозий. Булар ўз навбатида уч қисмга бўлинади: лафзий муаннас исмлар,

маънавий муаннас исмлар ҳамда ҳам лафзий, ҳам маънавий бўлган муаннас исмлар.

Кўриб турганимиздек, араб тилшунос олимларининг муаннас жинсига берган таърифларида деярли фарқ йўқ, яъни улар бу жинсининг морфологик кўрсаткичи қандай бўлиши, уларга ишора қилинганида қандай олмошлардан фойдаланилади шулар ҳақида тўхталиб ўтганлар. Энди ўзбек ва рус арабшуносларининг бу жинс борасидаги қарашларига тўхталиб ўтадиган бўлсак, жумладан, ҳурматли устозимиз А. Абдужабборов муаннас жинсига қуйидагича таъриф берган: “Аёл (урғочи)” зотини англатадиган отларнинг ҳаммаси муаннас жинсига киради. Масалан: أم – она; أخت – опа ёки сингил; عروس – келинчак; بقر – сигир. Шунингдек, охирида “та марбута” қўшимчаси бўлиб, эркак зотини билдирмайдиган исмлар ҳам муаннаста ҳисобланади. Масалан: جدة – буви, مدينة – шаҳар, قرية – қишлоқ [1:67].

Яна бошқа арабшуносларимиз Н.Иброҳимов ва М.Юсуповлар томонида шундай таъриф берилган: “муаннас жинсининг грамматик белгиси сўз охиридаги –атун, -ату қўшимчасидир. У ёзувда ة (та марбута) ҳарфи билан ифодаланади.

Шунингдек, اء - ау қўшимчаси билан тугаган ҳамда ى – қўшимчаси билан тугаган сўзлар, агар ى – ҳарфи ўзак таркибига кирмаса, муаннас сўзлар ҳисобланади. Масалан: صحراء – саҳро, ذكرى – хотира. Бошқа товуш (ҳарф) билан тугаган сўзлар музаккар жинс ҳисобланади [3:47]”.

Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, исмларни музаккар ва муаннас жинсларга ажратиш араб тилига хос ва у араб нахвининг муҳим категорияларидан биридир. Барча муаллифларнинг фикри, бу соҳада деярли бир хил. Фақат муаннас исмларни фарқлашда, уларни турларга ва гуруҳларга ажратишда, ҳар қайси нахвшунос олимнинг ёндашувида биров фарқ бор.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абдужабборов А. Араб тили. –Т.:Тошкент ислом университети, 2007. -307 б.
2. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно - историческом освещении. -М.: “Восточная литература” РАН, 1998. – 592 с.
3. Иброҳимов Н., Юсупов М.. Араб тили грамматикаси. I Ж. – Наманган: Ибрат, 2009. – 584 б.
4. Халидов Б.З. Учебник арабского языка. -Т.: Ўқитувчи, 1977. -654 с.
5. Носирова М.А. Маҳмуд Замахшарийнинг “Ал-Унмузж фи-н-наҳв” рисоласи. – Т.:ТошДШИ, 2005. 186 б.
6. Саййид Шариф Журжоний. Наҳви Мир. – Карачи: Қадимий кутубхона, 1997.
- 7) انطوان الدحداح. " معجم قواعد العربية العالمية ". مكتبة لبنان ناشرون. طبع في بيروت. لبنان. 1993.
- 8) احمد قبّس "الكامل في النحو و الصرف و الاعراب" دار الرشيد دمشق – بيروت 1406 هـ 1986.
- 9) حفي ناصف. محمد دياب. مصطفى طوم. محمد صالح. الدروس النحوية. دار العقيد. مصر، 2007.
- 10) محمود الزمخشري. الانموذج في النحو. مصر. 1323 هـ. 1987م. ص. 408